

حقوق بشر غربی چگونه در ایران مطرح شد

«رساله یک کلمه» از مهم‌ترین نوشته‌ها پیرامون مباحث حقوق جدید و «نخستین رساله در اصلاح نظام حقوقی» در ایران است.

«رساله یک کلمه» از مهم‌ترین نوشته‌ها پیرامون مباحث حقوق جدید و «نخستین رساله در اصلاح نظام حقوقی» در ایران است. 1

میرزا یوسف خان مستشارالدوله، نویسنده این رساله از رجال قانونخواه عصر قاجار بود که کوشش فراوان عملی و نظری در راه تقویت، خواهی، ه گشتش، فک قانه، داشت او با ترجمه اعلامیه حقوق بشر فرانسه که پس از انقلاب فرانسه در سال 1789 نوشته و منتشر شده بود، با توجه به ملاحظاتی که بر آن وارد می‌کند، گام مهمی در راه ایجاد مبانی جدیدی برای حکومت قانون در ایران برداشت. او در اندیشه قانونخواهی به این نتیجه مهم رسیده بود که اصلی‌ترین مساله در موضوع قانون و حکومت قانون، نبود مبانی برای این مساله است. از این رو با مراجعه به مبانی قانون جدید و نظام حقوقی جدید سعی در پیدا کردن راهی برای این موضوع کرد و در بررسی اش به این نتیجه رسیده بود این مهم بدون توجه به مبانی مشابه داخلی و درونی آن، یعنی «کتاب شرع» به دست نخواهد آمد، بنابراین میان این دو مبنا به اجتهادی دست زده و سعی در تدوین مبانی ای برای ایجاد قانون های آینده و نیز قانون اساسی احتمالی آینده کرد.

برای فهم انگیزه میرزا یوسف خان از نگارش یک کلمه، هیچ چیزی بهتر از مکاتبات او با میرزا فتح‌علی آخوندزاده نیست. در یکی از این مکاتبات، به تاریخ 3 صفر 1285 قمری، 28 می 1868 میلادی می‌آورد: «من به کار بزرگی که منافع دولتی و ملتی آن زیادتیر از الفباست، مشغول هستم. اگر سعادت یاری کرد اهتمامات من و همکاران من که با من یک رأی هستند مؤثر افتاد، بهترین نعمات قسمت ما و هموطنان ما خواهد شد. این یک فقره را محرمانه به شما نوشتم امانت بدارید تا ببینم چه اثر خواهد داد.» 2 در نامه دیگری در 29 جمادی‌الثانی 1287 قمری، 6 می 1869 میلادی منظور خود از «کار بزرگ» را چنین بیان می‌کند: «کتاب روح‌الاسلام ان‌شاءالله تا دو ماه تمام می‌شود. مدتی است نسخه‌ای در دست دارم، ولی به واسطه قلت معاون و کثرت کار تمام نشده، ولی خواهد شد. خوب نسخه‌ای است، یعنی جمیع اسباب ترقی و سیویلیزاسیون از قرآن مجید و احادیث صحیح، آیات و براهین پیدا کرده‌ام که دیگر نگویند فلان چیز مخالف آیین اسلام یا آیین اسلام مانع ترقی و سیویلیزاسیون است.» 3 در اینجا هنوز عنوان نهایی کتاب، یعنی یک کلمه، انتخاب نشده بود. درباره عنوان ابتدایی رساله، این احتمال وجود دارد که مستشارالدوله با اقتدای به روح‌القوانین منتسکیو قصد داشته است کتابی در روح قوانین اسلام بنویسد و یک کلمه در واقع، همان نوشته است که در آن، به گفته خود او در نامه به آخوندزاده، مطابقت روح قانون اسلام با اصول اعلامیه حقوق بشر را مورد بررسی قرار داده است. 4

دیگر مبنا و منشأ اندیشه قانونگرایی مستشارالدوله، اصول اعلامیه حقوق بشر فرانسه بود. میرزا یوسف خان اعلامیه حقوق بشر و شهروندان 1789 را که از مهم‌ترین اسناد انقلاب فرانسه است، «روح دایمی» و «جان جمله قوانین فرانسه» و دلیل «نظم و ترقی فرنگستان» برشمرد و آن را تحت عنوان «اساس حقوق عامه فرانسه» و «اصول کبیره اساسیه فرانسه» ترجمه کرد. 5 این «اصول کبیره» سامان سیاسی‌ای را پیش نهاد که با اصول فلسفی و حقوقی اعلامیه حقوق بشر 1789 پیوند داشت. با چیرگی مشروطیت «اصول اعلامیه حقوق بشر» اساس حکومت قانون و تجددگرایی سیاسی را در ایران فراهم آورد و در «متمم قانون اساسی»، اساسنامه‌ها و اهداف و آرمان‌های حزب‌ها و سازمان‌های سیاسی و مرامنامه‌های بسیاری از نشریات دوران مشروطه جا یافت. 6 او این اصول کبیره را با آنچه خود، «ملاحظات» می‌نامد، در رساله‌اش می‌آورد.

میرزا یوسف خان با نگارش یک کلمه، گامی بلند در تحول اندیشه سیاسی در ایران برمی‌دارد، گرچه این رساله به صورت عمده سیاسی و در برخی موارد محدود تاریخی صرف خوانده شده، باید آن را در تداوم تحول مفاهیم سیاسی - حقوقی عصر قاجار مورد توجه قرار داد. مستشارالدوله، در یک کلمه به مفاهیمی می‌پردازد که نه تنها جدید است، بلکه در عین حال ناشناخته و ناآزموده در عرصه عمل. از این رو برای عملی کردنشان، بیش از هر چیز به دنبال زمینه‌ای است تا آنها را در تطبیق وضعیتی با عناصر مشابه وارد کند، نه به صورت ترجمه‌ای صرف از مفاهیم که می‌توانست توسط هر کسی و با هر نیت و نتیجه‌ای انجام شود. میرزا یوسف خان در ترجمه اصول اعلامیه حقوق بشر فرانسه به صورت آگاهانه این کار را انجام می‌دهد و در جایگاه درستی به دنبال مساله قانونخواهی می‌رود، چرا که در هر صورت از صرف ترجمه یک اثر حقوقی از روزگار جدید زمانه خود، کاری بنیادین ساخت که با وجود کاستی‌ها، ساده‌نگاری‌ها و در برخی موارد تقلیل‌هایی که شاید بناگزیر صورت داده بود، توانست بنیانی جدید در شناخت ساختار حقوقی جدید و قدیم ایران زمین ایجاد و گفت‌وگویی در مبانی را آغاز کند، گرچه راه او را بدرستی تداوم ندادند.

می‌توان به این نکته نیز توجه داشت که یکی از مهم‌ترین اهداف میرزا یوسف خان در نگارش یک کلمه و نیز در اندیشه قانونخواهی‌اش، بنا نهادن مبانی یکسان برای نظام حقوقی واحدی است که باید در آن روزگار ایجاد می‌شد، او زمانی که از «کتاب قانون» سخن می‌گوید، آن را بیش از همه به عنوان مبانی واحدی برای ساختار حقوقی جامعه ایران در نظر داشت.

مساله‌ای که در جریان مشروطه‌خواهی و بعدها در تدوین قوانین مدنی و کیفری در ایران مورد توجه قرار گرفت. در بسیاری از این قوانین، گرچه ملاحظات شرعی به درستی مدنظر قرار گرفته بود؛ ولی از سوی دیگر آنها بیش از آن که مقررات و احکام شرعی باشند، قوانین عرفی‌ای شده بودند که می‌شد به مقتضای زمان، آنها را تغییر داد و این جز با اجتهادی نظیر آنچه مستشارالدوله انجام داده بود، نمی‌توانست صورت بگیرد. یک کلمه بیش از همه چیز، بنیانگذار گفتمانی حقوقی و فکری با اجتهاد میان مبانی جدید و قدیم حقوقی بود که مقدمه مهمی برای تجددخواهی سیاسی در ایران محسوب می‌شد. این را باید در نظر داشت که تفسیر اندیشه مستشارالدوله و نیز دیگر ترقی خواهان آن روزگار، بیش از دیدگاه سیاسی و ایدئولوژیک، نیاز به دیدگاه بی‌طرفانه و غیرسیاسی دارد و هرکدام از این مباحث، به تناسب موضوع باید در زمینه خود مورد توجه قرار گیرند و گرنه راه به جایی نخواهند برد.

مساله مهم در اندیشه قانونخواهی مستشارالدوله، تأثیر او بر جریان های مهم قانونخواهی در ایران بخصوص مشروطه‌خواهی بود. مهم ترین انگاره های مطرح شده در مشروطه‌خواهی، مباحثی بود که برای اولین بار توسط مستشارالدوله مطرح شده بود. او از لحاظ روش قانونخواهی و اجتهاد میان مبانی جدید قانونخواهی و نیز مبانی قدیم آن، یعنی فقه، راهی گشود و زمینه های اصلی آن را تعیین نمود. او در یک کلمه تلاش کرده بود نشان دهد که روح قانون اسلام، آنچنان که در «کتاب شرع»، آمده است، با قانون جدید نه تنها توافقی ندارد، بلکه با «ملاحظات» و در نظر گرفتن «تفاوت ها» دارای سازگاری و هماهنگی است. مستشارالدوله، با درک جدیدش از قانونخواهی، زمینه اصلی و اساسی را برای ایجاد حکومت قانون، سازگاری قانون جدید با مبانی داخلی قانون و شرع می‌داند. در دوران مشروطه، فقهای مشروطه‌خواه از مهم ترین هواخواهان اندیشه مشروطه‌خواهی و حکومت قانون در ایران، نویسنده مهم ترین رساله ها پیرامون قانونخواهی و حکومت مشروطه بودند که این مباحث و مبانی آن را مورد توجه قرار دادند. «حکومت مشروطه»، «قانونگذاری جدید»، «تفکیک قوا»، «مساوات» و «حریت»، مهم ترین مباحثی بود که در رساله های علمای هوادار مشروطه مورد توجه قرار گرفت که مبانی آن در یک کلمه مستشارالدوله مورد توجه قرار گرفته بود. به نوعی می توان گفت که او یکی از مهم ترین کسانی است که مبانی مشروطه‌خواهی و حکومت قانون را در ایران ایجاد کرد. او با نگارش یک کلمه روح قانونخواهی و مقدمات حقوقی، قانونخواهی را به نحو بارزی در ایران گسترش داد. اندیشه مستشارالدوله در قانونخواهی، در شکل گیری یک گفتمان مهم و فراگیر در زمینه قانونخواهی در ایران عصر قاجار موثر بود. این گفتمان بر مبنای نوع تعامل اندیشه های سنتی چون کتاب شرع و فقه با مبانی مشابه غربی آن موضوع اصلی و اساسی قرار داشت و هنگامی که اندیشه های مشروطه‌خواهی در ذهن روحانیون و فقهای بزرگ عصر مشروطه شکل گرفت، دقیقاً این پرسش مورد نظر بوده است که چه نسبتی میان مشروطه، حکومت قانون و لوازم آن با مباحث و مبانی سنتی می تواند وجود داشته باشد. از این رو شکل گیری گفتمان مشروطه‌خواهی در عصر قاجار تا حد زیادی مدیون گزاره های مهمی است که میرزا یوسف خان مطرح نمود و آن را برای اولین بار بسط داد و علمای مشروطه خواه نیز با گرفتن ایده های او به صورت جدی به موضوع حکومت قانون و مشروطیت پرداختند.

باری! از یک کلمه سه چاپ به صورت سنگی در عصر قاجار به تاریخ‌های ۱۲۸۷ قمری، ۱۳۰۵ قمری و ۱۳۲۵ قمری در تهران و سه تصحیح در سال‌های اخیر با مشخصات زیر در دست است:

– یک کلمه، به کوشش صادق سجادی، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲.

– یک کلمه و یک نامه، به کوشش محمدصادق فیض، تهران، انتشارات صباح، ۱۳۸۲.

– یک کلمه، به کوشش علیرضا دولتشاهی، تهران، انتشارات بال، ۱۳۸۶.

– این کتاب در بیستم ذی‌القعده الحرام ۱۲۸۷ قمری، در پاریس به پایان رسید.

پانوشته ها:

۱ – جواد طباطبایی، تأملی درباره ایران، جلد دوم نظریه حکومت قانون در ایران؛ بخش دوم: مبانی نظریه مشروطه‌خواهی، تبریز، انتشارات ستوده، صص ۲۵۵ – ۱۹۷.

۲ – میرزا فتح‌علی آخوندزاده، الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش محمد حمیدزاده، تبریز، نشر احیا، ۱۳۵۷، ص ۳۶۸.

۳ – همان، ص ۳۷۲.

۴ – طباطبایی، نظریه حکومت قانون، ص ۱۹۹.

۵ – محمد توکلی طرقي، اثر آگاهی از انقلاب فرانسه در شکل‌گیری انگاره مشروطیت در ایران، ایران‌نامه، سال هشتم، ش ۳، ۱۳۶۹، ص ۴۱۲.

۶ – همان، صص ۴۲۳ – ۴۲۲.

دکتر حمید عامری / جام جم